

Infrastructura communal

Cun la communalisaziun a la fin dal temp medieval ed al cumenzament dal temp modern tempriv èn sa furmadas en las vischnancas grischunas, che sa numnavan vischinadis en fin il 1851, novas furmas organisatoricas sco corporaziuns da baselgia, d'alp, da sauaziun u da mulin. Sper talas structures communalas temprivas han ins construì e mantegnì vias, chasas communalas e stanzas da scola.¹ Dapi la mitad dal 19. tschientaner èn las incumbensas da las vischnancas s'augmentadas tras il provediment d'aua e d'electricitad, installaziuns da la PTT u rempars da lavinas. En il decurs dal 20. tschientaner èn suandads ulteriurs projects d'infrastructura sco chanelisaziuns e conductes; relativamain tard han las vischnancas stgaffi urdens da construcziun u planisaziuns localas.²

En il Grischun po vegnir documentà dapi la fin dal 15. tschientaner in obligatori da lavurs cuminas a favur da la vischnanca. Quel era d'ademplier gratuitamain da las chasadas ed era per part ordinà en ils statuts.³ En la realitad agrara dal Grischun eran quai cunzunt lavurs da mundar pastgiras u da nettegiar vias ubain lavurs da construcziun vi da bajetgs publics.⁴ Cun ils process da monetarisaziun a la fin dal 19. tschientaner èn talas lavurs collectivs vegnidas spezialisadas e professiunalisadas.⁵ Tenor relevaziuns per l'Atlas svizzer da las tradiziuns popularas enconuschevan l'onn 1940 anc 40 vischnancas grischunas – pitschnas e grondas – lavurs cuminas.⁶ 40.05 Ma er questas lavurs cuminas han ins successivamain remplazzà cun engaschar lavurers communalas e cun construir lavuratori communalas. Lavur cumina exista oz mo anc sco eveniment folcloristic en vischnancas u sin alps.

Percunter èn lavuratori communalas documentads gia baud per Cuir, Flem u Domat.⁷ Igl è grev d'eruir ils onns da lur construcziun, perquai ch'i deva savens furmas d'utilisaziun maschadadas. A partir dals onns 1990 èn vegnids construìs edificis polivalentes moderns, per part d'architectas ed architectes renumads. Dasperas han ins er midà il diever da bajetgs d'infrastructura existents, sco p.ex. a Zuoz, nua ch'ins ha transformà ina stalla da chavals en in lavuratori communal.⁸ 40.01

Fin a la fin da l'Ancien Régime sa restrenscheva il budget communal sin paucas expensas ch'ins pudeva covrir cun la facultad communal, tras lavur cumina e tras imposiziuns unicas da taglias spezialas. Ils custs

administrativs minimalis vegnivan covrids tras taxas da pasculaziun sco er tras entradas da taxas da dimora e da naturalisaziun.⁹ Pir la delegaziun da novas incumbensas administrativas tras il stadi federal ha chaschunà midadas suenters 1848.

Per covrir las expensas creschentas han intginas vischnancas cumenzà ad imponer regularmain taglias a partir da la mitad dal 19. tschientaner, autras han anc pudì covrir lur deficits tras venditas da lain. Durant il process cuntinuant da crear e svilupper infrastructures han ils fatgs da scola engrevgià l'emprim las cassas communalas. Mantegnair las scolas dal vitg e salarisar la magistraglia da las scolas popularas è mo stà pussaivel grazia a subvenziuns chantunalas.¹⁰ Suenters 1900 han emprimas vischnancas stuì far debits pervia dals fatgs dals povers ch'eran organisads tenor il princip dal lieu da burgais. Tenor quest dretg eran las vischnancas responsablas er per lur burgaisas e burgais absents. En il discurs davart la «depopolaziun da las muntognas», manà a partir dals onns 1920, è quest svilup stà da gronda impurtanza.¹¹ Da 1920 fin 1939 ha il chantun surpiglià il deficit da 41 vischnancas. 40.02 La tema d'ina «depopolaziun» n'è tut en tut betg sa verifitgada per il Grischun, schebain che la creschientscha da la populaziun è en fin il 1950 restada sut la media svizra.¹² Garanzias da deficit per vischnancas financialmain debilas ed a partir dal 1958 er la gullivaziun da finanzas intercommunala han contribuì ad ina nivellaziun dal svilup da la populaziun fitg divergenta en las regiuns fin a la fin dal 20. tschientaner. ► 39.05

Al cumenzament da l'electricificaziun en il Grischun stat il turissem, numnadamain 1879 l'hotel Kulm a San Murezzan.¹³ Igl ha dà circa medem bleras iniziativas privatas e publicas per sa colliar cun la rait electrica. Tar las iniziativas publicas pon ins er quintar ils access ad interpresas da producziun d'electricitad. 40.04 Adina puspè èn impuls per sa colliar dentant er vegnids d'autras branschas, p.ex. da mulins u d'auters lieus da producziun.¹⁴ Il temp principal da l'electricificaziun è stà durant l'emprima mesadad dal 20. tschientaner ed ha durà per part fin avant paucs decennis. Sco ultima vischnanca en il Grischun – ed en Svizra – è Son Martin en la Val Lumnezia vegnì collià cun la rait pir l'onn 1973.¹⁵ L'istorgia da l'electricitad en il chantun po esser

40.05 Lavur cumina durant la construcziun d'ina stalla en la Val Stussavgia 1914/18.

40.06 Tranter 1905 e 1907 han ins construì la chanelisaziun a Cuir.

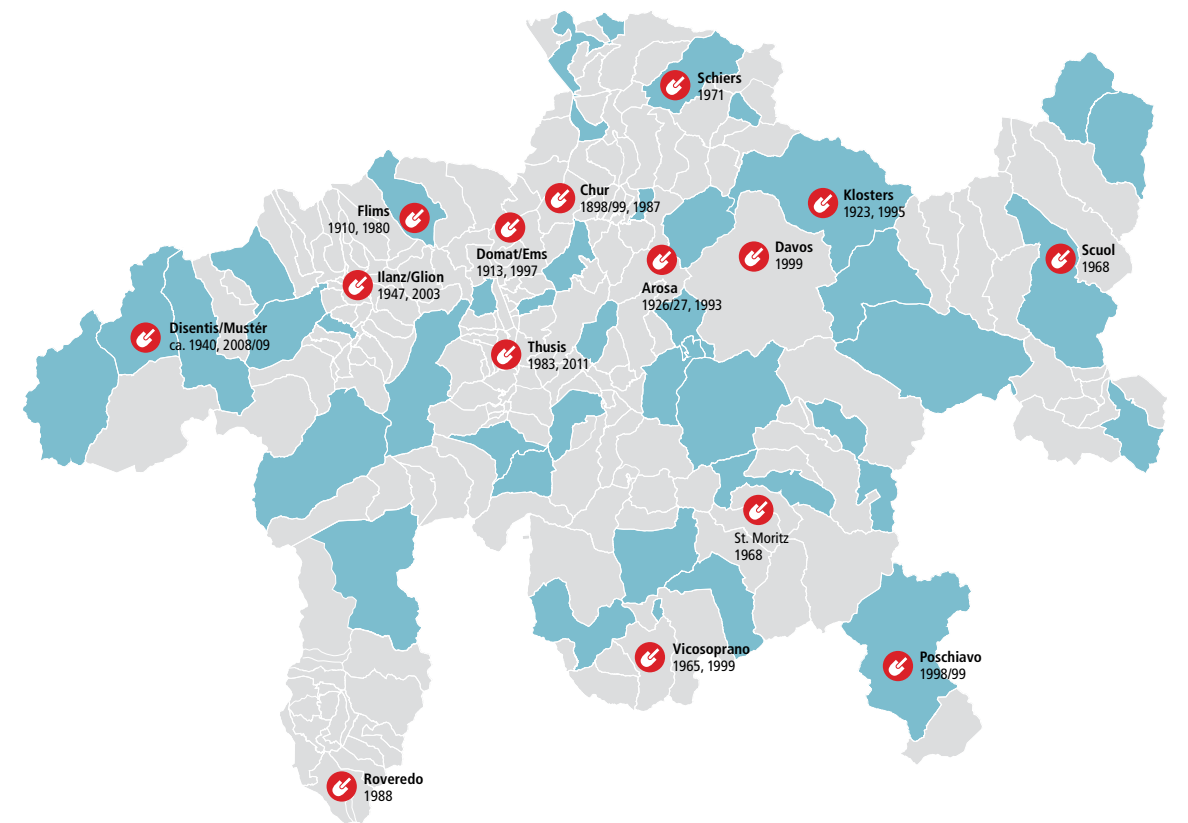

40.01 Lavur cumina e lavuratori communalas, 1898–2024

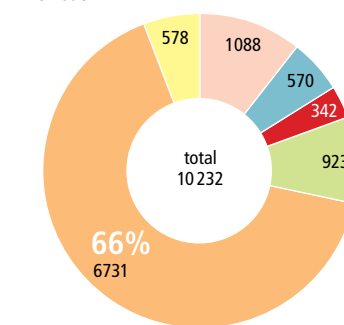
Enturn 1940 organisavan anc 40 vischnancas grischunas lavur cumina. Dasperas han ins stgaffi lavuratori communalas ch'han substituì e finalmain remplazzà complettamain las lavurs collectivs.

■ vischnancas, en las qualas lavurs cuminas vegnivan organisadas avant 1940

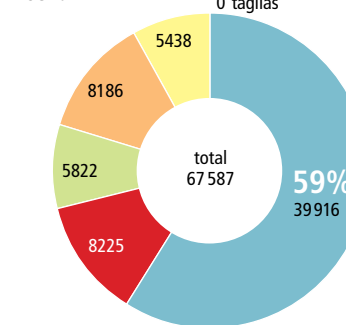
● vischnancas cun onn(s) da construcziun da lavuratori communalas; l'emprima inditgescha construcziuns temprivas, la segunda modernisaziuns

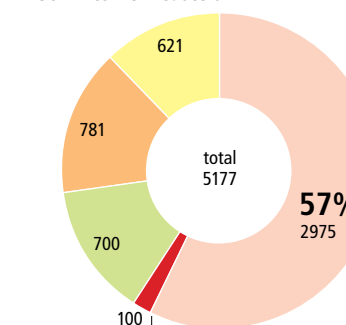
Morissen

Jenaz

St. Antònen-Castels

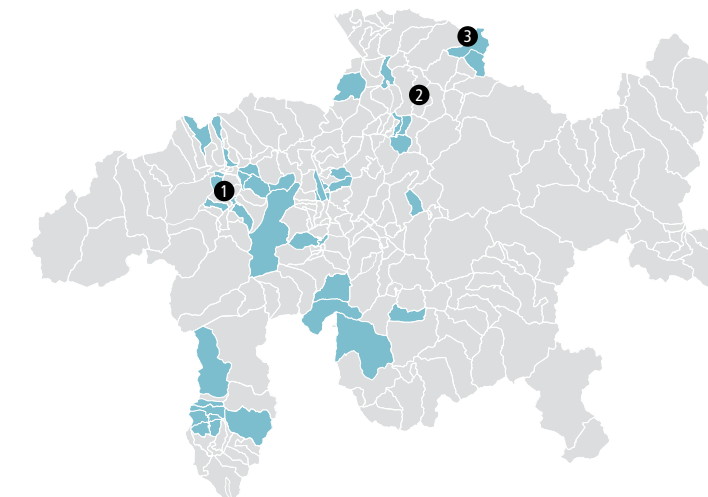

Entradas principalas per 1938/39 en francs svizzers

- taglias
- economia forestala
- fatgs dals povers
- scolas
- agricultura
- tschais sin facultad communal

40.02 Finanzas communalas, 1900–1950

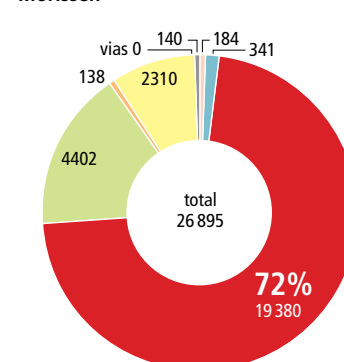
Tranter 1902 e 1939 ha il chantun surpiglià il deficit da 41 vischnancas grischunas; en vischnancas pitschnas era la situaziun dramatica. Per covrir ils custs principalis (fatgs dals povers, construcziun da vias) han las vischnancas gi differents strategias: St. Antònen-Castels ha incassà ina taglia communal, entant che Jenaz e Morissen – senza entradas da taglias – han covri il custs cun vender laina resp. cun entradas da l'agricultura.

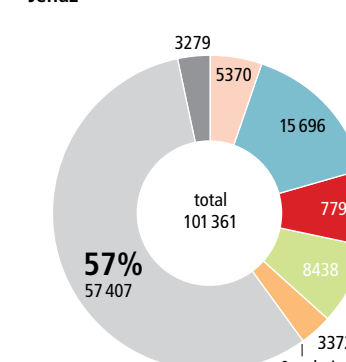
■ vischnancas cun in deficit, 1902–1939

- 1 Morissen
- 2 Jenaz (vischnanca senza deficit)
- 3 St. Antònen-Castels

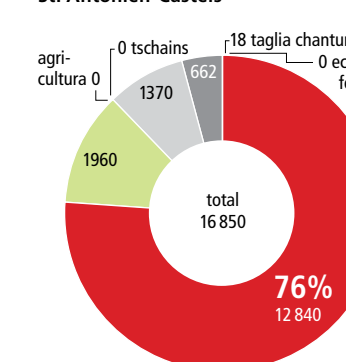
Morissen

Jenaz

St. Antònen-Castels

Expensas principalas per 1938/39 en francs svizzers

- taglia chantunala
- economia forestala
- fatgs dals povers
- scolas
- agricultura
- tschais da debits
- vias
- administraziun

40 giuvna, sia funtauna percunter è veglia: a l'entschatta ed anc oz deriva l'electricità cunzunt da la forza idraulica. E già baud han ins cumenzà ad exportar electricità – uschia è l'Ovra electrica da la citad da Turitg dapi il cumenzament in'actura relevanta sin il martgà d'energia grischuna, p.ex. cun sias ovras en il Grischun Central ed en Bregaglia.¹⁶

► **18 Forza idraulica** Ina gronda part da l'infrastructura serva er a la dismessa, cunzunt da ruments e d'auas persas. Dapi la segunda mitad dal 20. tschientaner èn questas infrastructuras vegnidas professionalisadas per tegnair quint d'ina nova conscienza ecologica. Pli lunga che l'istorgia da la dismessa da ruments moderna è quella dal tractament d'auas persas¹⁷ che succeda ozendi cunzunt en sereneras.¹⁸ Ellas rimnan las auas persas, las nettegian e las mainan enavos en l'ambient, quai che serva cunzunt a la protecziun da l'ambient ed a la prevenziun da malsognas tar la populaziun.¹⁹ Ils emprims implants èn vegnids realisads ordaifer ils centers – avant 1950 a Tavau Laret ed a Lumbrein, dapi 1959 ad Andeer ed en vischnancas vischinas, sco er en Val d'Avras. In factur decisiv per la grondezza ed il lieu da las sereneras è la topografia, p.ex. en las vals stretgas da la Surselva. Ils onns 1970 pon ins observar in augment da la grondezza dals implants, uschia tar la serenera da Cuira – en funcziun dapi 1975 – che cuvra oz daplì che 130 000 valurs d'abitants.²⁰ **40.03**

Cun il temp èn creschids il dumber d'abitantas e d'abitants, il consum d'aua ed er las cundiziuns concernent l'ambient, uschia che bieras sereneras èn vegnidas engrondidas pass per pass, cumplettadas cun novs indrizs u remplazzadas. Uschia è la capacitat cumbinada da tut ils implants ch'ins ha insacura construì, creschida ad in crescher en bieras vischnancas. L'uschenumnada valur d'abitantas e d'abitants, l'unitad da mesira per la grondezza d'ina serenera, inditgescha per tge dumber da persunas ch'in implant è concepì.²¹ Cunzunt vischnancas turisticas decleran savens valurs d'abitantas e d'abitants ch'èn bier pli autas ch'il vair dumber d'abitantas e d'abitants, perquai ch'il dumber da las persunas preschentadas è bier pli grond durant la stagiun auta.

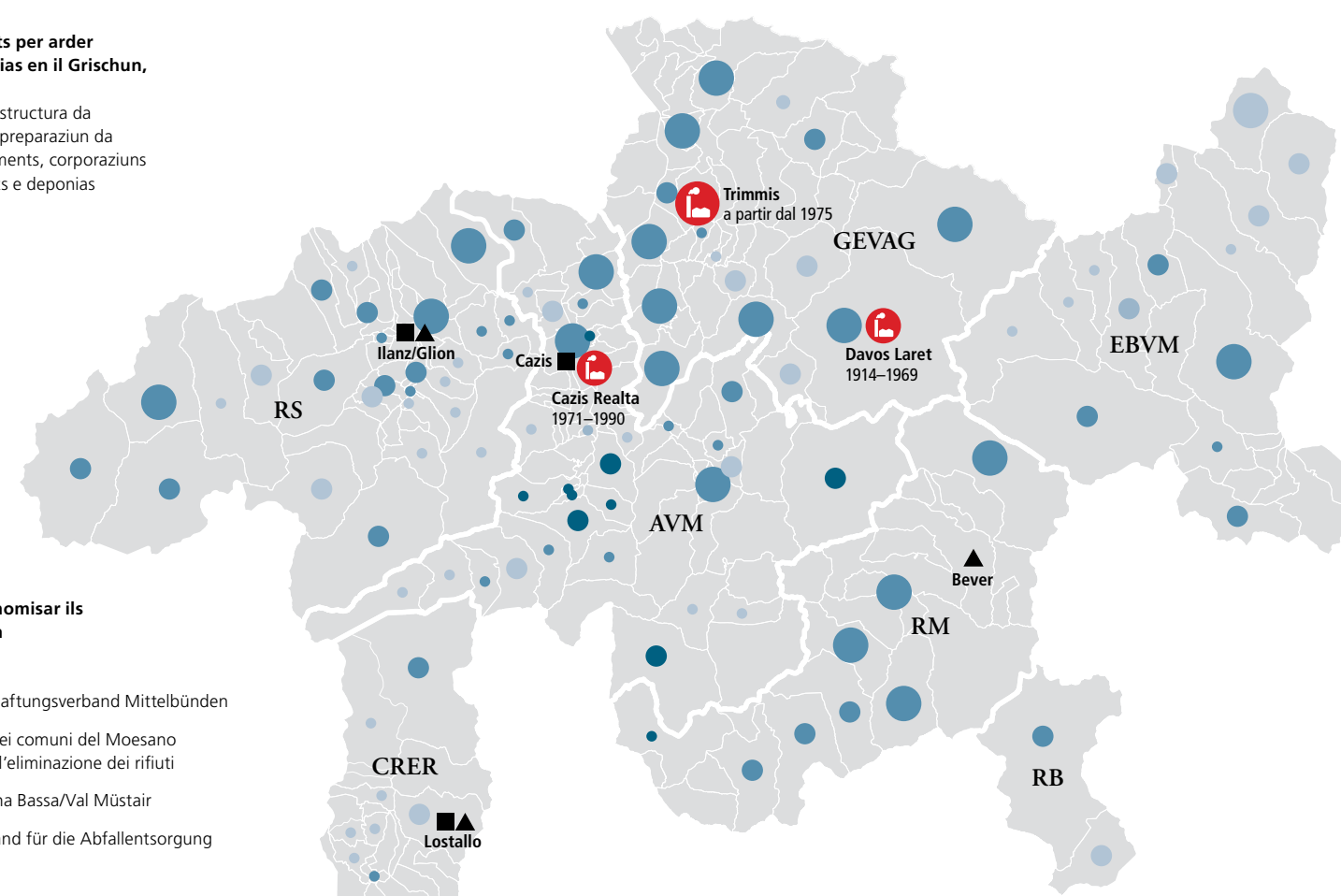
La dismessa da ruments vegn organisada da las corporaziuns per la gestiun da ruments.²² Dals 3 oriunds stabiliments per arder rument (SAR) en il chantun exista mo anc quel a Trimmis. Ils implants pli vegls a Tavau e Cazas èn entant ord funcziun.²³ Be ina pitschna part dal rument banduna il chantun e va da la Mesolcina e da la Val Calanca en la SAR a Giubiasco (TI).²⁴ Sper, avant u suenter il process d'arder è er

la deponia in element impurtant da la gestiun da ruments. Il Grischun dispona da numerusas deponias da differents geners, l'onn 2023 eran quai 140. Mussadas vegnan qua – sco represchentantas per quest grond dumber – intginas deponias cun incaricas spezialas. Latiers tutgan las uschenumnadas deponias da luadiras per restanzas da la combustiun da ruments, sco er deponias per ruments che reageschan anc en moda biologica, fisica u chemica – numnadas «deponias reactivas», tge che n'ha en quest connex pia da far nagut cun rument nuclear.²⁵

- Blickle 2011; Wieser 1992.
- Bundi 2007, p. 83–87 e 182–184.
- Durgai 1943, p. 46–83; SSRQ GR B III/1, nr. 16, rem., nr. 143 e nr. 510; SSRQ GR B III/2, chap. I, nr. 28; chap. VII, nr. 22 e chap. X, nr. 90; Tognina 1975, p. 107–116; en general: Diezünari Rumantsch Grischun t. 10, p. 664–673; LIR: Lavur cumina.
- Mathieu 1987, p. 93–100; Hilfiker 2000, p. 57s.
- Collenberg 2002, p. 101–106.
- Atlas der schweizerischen Volkskunde, part 1, 94, commentari p. 524–535; Durgai 1943, p. 121s.
- Cf. mussaments en l'agüta, inclusiv il resultat d'ina pitschna enquesta, per la quala nus engraziain als partenaris participads en las vischnancas.
- Gantenbein 2019, p. 78s.; Dorfgeschichte Zuoz.
- P.ex. SSRQ GR B III/2, chap. IX, nr. 97 ed 188 (Andeer) u SSRQ GR B III/1, nr. 856 (Trun).
- Tondüry-Osirnig 1946, p. 187–198.
- Bernhard/Koller/Cafilisch 1928; Metz 1993, p. 474s.; Aliesch 2022, p. 27–35.
- Fritzsche/Romer 2000, p. 337.
- Caviezal-Padrutt 2008, p. 11s.
- Cf. p.ex. Caviezal-Padrutt 2008, p. 102s. (Mulin Lietha a Grösch); p. 49 (emprima ovra electrica en la Bregaglia).
- Cronica, en: Bündner Monatsblatt 1973, p. 91.
- Cf. Gredig/Willi 2006 e Clavuo/Ragetti 1991, p. 52–59, 130–137 e 174–187.
- Cf. tar quai e tar la rolla da pionier da Cuira Wendler 2010, p. 20–25.
- ASGR C44, Uffizi per la natira e l'ambient (UNA): Documents da l'entir sector da fatschenta, en spezial C44.211 – C44.506; infurmaziun UNA, 20-08-2021; Uffizi per l'ambient 1999; UNA, Statistica annuala sereneras 2014; UNA, Rapport dal status da l'allontanament communal da l'aua persa dal chantun Grischun 2010.
- Cf. Lescha federala davart la protecziun da las auas dal 24-01-1991 (versiun 01-02-2023), art. 1, al. 1.
- Davart il svilup da la serenera da Cuira cf. ASGR C44.316.
- Cf. UNA, Statusbericht 2010 (sco remartga 18), agüta 1 tar la definiziun.
- Extract Geoportal Grischun (geo.gr.ch), 26-08-2021, via UNA, consegna 27-08-2021.
- Bundi 2007, agüta II, Doc 3, Raumentwicklung Graubünden.
- Cf. UNA GR, Chantun Grischun, planisaziun dals ruments. Rapport, 31 d'avust 2022, p. 26.
- (UNA): [https://www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/anu/dokumentation/glossar/Seiten/Reaktordeponien.aspx#:~:text=Reaktordeponien,VVEA\)%20lauter%20Typ%20E%20Deponie](https://www.gr.ch/DE/institutionen/verwaltung/ekud/anu/dokumentation/glossar/Seiten/Reaktordeponien.aspx#:~:text=Reaktordeponien,VVEA)%20lauter%20Typ%20E%20Deponie) [legi 17-04-2023].

40.03 **Sereneras, stabiliments per arder rument (SAR) e deponias en il Grischun, 1950–2024**

Preschentaziun da l'infrastructura da dismessa en il Grischun: preparaziun da l'aua, combustiun da ruments, corporaziuns per la gestiun da ruments e deponias impurtantas.

Corporaziuns per economisar ils ruments en il Grischun

Situaziun 2021

AVM	Abfallbewirtschaftungsverband Mittelbünden
CRER	Corporazione dei comuni del Moesano per la raccolta e l'eliminazione dei rifiuti
EBVM	Regiun Engiadina Bassa/Val Müstair
GEVAG	Gemeindeverband für die Abfallentsorgung in Graubünden
RB	Regione Bernina
RM	Regiun Malögia
RS	Regiun Surselva

- 🔴 stabiliments per arder ruments (SAR)
- deponias da luadiras
- ▲ deponias bioactivas

Sereneras

Avertura da las emprimas sereneras per vischnanca preschentada.

- 1950–1969
- 1970–1989
- 1990–2019

Capacitads cumbinadas da las sereneras construidas dapi il 20. tschientaner tenor vischnancas.

Valur d'abitant: dumber da las persunas, per las qualas ils stabiliments èn concepids.

- fin 999 valurs d'abitants
- 1000 fin 9999 valurs d'abitant
- a partir da 10 000 valurs d'abitant

40.04 **Electrificaziun en il Grischun, 1879–1973**

1879 ha l'emprim pair electric glischà en il hotel Kulm a San Murezzan. St. Martin sper Val S. Pieder è vegni electrifitgà 1973 sco ultima vischnanca da la Svizra. Preschentada vegn ina tscherna represchentativa da lieus cun l'onn da l'emprim indriz electric cumprovà.

